

МЕЬМОРИЙ ОБИДАЛАР РАМЗЛАРИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАР ТҮҒРИСИДА

Бегижонов Жаҳонгир Отабек ўғли

К.Беҳзод номидаги МРДИ

“Санъат асарлари ва меъморий ёдгорликлар безагини таъмирлаш” магистратура мутахассислиги, 2-курс

Ўзбекистон мустақилликка эришгач кейинги тарихий даврлар давомида жамиятимизнинг ижтимоий-иктисодий ва маданий соҳаларида муҳим ўзгаришлар содир бўлди.

Она юртимиз ва унинг ўтмишига қизиқиши янада ортди, айниқса, унинг моддий маданияти билан боғлиқ бўлган муаммоларга бағищланган илмий тадқиқотлар олиб бориш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бирига айланди.

Маълумки, шаҳарнинг яратилишига азалдан маълум тартибларга риоя қилиб келинган. Дастребаки шаҳарлар, яъни аҳоли пунктлари қадимда стихияли равишда шаклланган бўлса, аста-секин, бир бошидан маҳсус ишлаб чиқилган лойиҳа (тарх) асосида вужудга келган. Шу боис, ҳам ушбу жараёнларни аниқлаш учун маҳсус тадқиқотлар олиб борилиши жоиздир. Афсуски, кўплаб қадимий шаҳарлар тарҳи ишланган лойиҳалар бугунги кунгача тўласинча сақлаб қолинмаган, аммо шаҳар харобаларида асос қисмлари ўйиб ишланган гил (лой) парчалари айрим жойларда топилган. Масалан, “Қадим Бобилда олиб борилган қазишималар жараёнида Унгер ва Фишерлар Ниппур шаҳри тарҳи ўйиб ишланган, милодгача XII асрга оид гултахтасининг бир бўлагини топишади. Унда иморатлар ва кўчалар тарҳи аниқ белгиланган. Шуни таъкидлаш жоизки, шаҳарнинг тўлиқ тарҳи лойиҳаси сақланмаган тақдирда ҳам шаҳарларнинг тузилишини кўздан кечириб қуийдаги фикрга келишимиз мумкин. Биринчи навбатда, шаҳарнинг ташқи деворлари ўрни белгиланиб, шаҳар майдонини кесиб ўтган кўчалар ўрни аниқланган.

Шундан сўнгина кўчалар кесишуви натижасида юзага келган майдонларда маҳаллалар юзага келган, деб ўйлаймиз. Қадимда шаҳар тирик организмга қиёсланган. Ал-Фаробий шаҳарни ҳам, уйни ҳам одам қоматига солиштириш керак, деб таъкидлайди. Шаҳарни идрок этиш тураг жой ҳақидаги тушунчалар билан изоҳланади. Олимлар, турли халқ, элатларда, шу жумладан славянларда одам танаси аъзолари ва тураг жой қисмлари билан умумий номга эгалигига аллақачон эътибор беришган. Қадимий Юнон маданиятида Трагедия қаҳрамонлари бир вақтлар “шаҳарларнинг” мифологик тимсоли бўлишган, бу қаҳрамонларнинг тарихи – шаҳарларнинг барпо бўлиши ва вайрона бўлиши тарихи бўлган. Трагедия қатнашчиларини шаҳарлар, ерлар, дарёлар, осмон (ҳаво), юлдузлар эшитишган, бундай шаҳарнинг табиий ҳодисалар (стихия) орасида ўрин эгаллаганини кўрсатади.¹

Кўриниб турибдики, бу ерда трагедия қаҳрамонлари ҳақида сўз бораётганлиги сабабли шаҳарнинг табиий ҳодисалар билан алоқадорлиги назарда тутилмоқда. Хиндистонда милодгача III асрга оид «Артхашастра» асарида Шарқда шаҳар, монастир мажмуасида, ибодатхоналарнинг фазовий тузилишида ўзига хос тизим ва архитектура мутаносиблиги хусусиятларига қатъий риоя қилиш ҳақидаги қонун-қоидалар Индава Ганга дарёлари ҳавзасида милодгача XXX-XX асрларда барпо этилган Мохенджо-Даро ва Хараппа шаҳарлари (тузилишида) тархидаги ўз ифодасини топган экан. «Артхашастра» асарида ёзилишича шоҳ қароргоҳи шаҳар худудининг 9/1 қисмини ташкил этади, шаҳар атрофи бўйлаб ҳар бир жарнинг кенглиги 20 м, ғов устида қурилган ғишт деворнинг қалинлиги 3 метрдан 6 метргача, баландлиги 6 метрдан 12 метргача бўлиши керак бўлган².

Архитектурага ёдгорликларига доир манбалар ва адабиётлар таҳлили Ўрта Осиё ҳудудида ҳам шаҳарларни пайдо бўлиш ўрни ва даври, шаҳар меъморчилигига акс этувчи рамзлар ҳақида бир қатор маълумотларга эга

¹Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 42-43.

² Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 43.

бўламиз. Масалан, А.Ўралов фикрича, “Ўрта Осиёда шаҳарсозлик тарихида модул тизими ва ҳандасавий уйғунлик Шарқ халқларига хос “Чорунсур” фалсафасига биноан шаҳарсозлик ва меъморчилик санъатида квадрат ва доира шаклларининг кўп марталаб қайтарилиши натижасида «мунтазамлик қонуни» ҳамда шаҳар мудофаа деворининг бир от югуриги ёки ёй (камон) ўқининг ҳавода учиш масофаси билан ўлчангандилиги каби омиллар ёрдамида амалга оширилган.³

Яна бир ватанимиз меъморчилик соҳаси вакили М.Ахмедов «Кишилик фаолиятининг қулай кечиши учун зарур бўлган мувозанат-шаҳар ва бошқа аҳоли маконларининг ўзаро уйғун тарзда ритмик жойлашувини шаҳарсозлиқда бирламчи уйғунлаштириш босқичи» деб атайди. Унинг фикрича, шаҳарсозлиқдаги уйғунликнинг иккинчи босқичи шаҳарларнинг ўз ҳудудий чегараларидаги шаҳарсозлик тизимининг мувофиқлашувида намоён бўлади.

Ўрта аср одами тафаккурида олам ва кўринмас олам (макрокосм ва микрокосм) бир хил бўлган. Улар оламни уч поғонадан: ер ости дунёси, ер усти дунёси, осмон дунёси (коинот) ташкил топган деб, тушунган. У ўзининг бундай тушунчасини кўп ҳолларда ўзи яратган нарсаларда ҳам қайтарган.

Жумладан, Ўрта Осиёда ўрта аср шаҳарлари таркиби уч қисмдан ташкил топган, яъни, жиз қалъа, шаҳристон, работ, шунингдек, тоғ дараларида қишлоқлар боло-юқори, миёна-ўрта ва поён-қўйи каби уч қисмга тақсимланган. Қадимий шаҳарларнинг умумий тарҳига келсак, у асосан уч хил кўринишда бўлган. Квадрат – томонлари teng тўртбурчак, тўғри тўрт-бурчак ва доира ва хоч (крест) тузилишида акс этган⁴.

Зардўштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам тархда тўрт томонга эга шаҳар макон номи ҳам учрайди⁵.

³Уралов А.С. Шаҳарсозлиқда модул тизими ва ҳандасавий уйғунлик. Замонавий шаҳарсозлиқда архитектура ёдгорликларининг ўрни. Т.: 2007. – Б.96.

⁴ Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 43-44.

⁵Авесто. Аскар Маҳкам таржимаси. –Т.: 2001. – Б. 126.

Бу эса, ўз навбатида ушбу китоб тарқалган ҳудуд Парфияда шаҳарни айлана девор билан ўраш ғояси ассирияликларнинг атрофи доира шаклида айлантирилган ҳарбий истехкомидан олинган бўлиши мумкин, деган фикрни илгари суришга асосо бўлади.

Айлана шаклдаги қўргонни ташқи душмандан ҳимоя қилиш тўртбурчак тузилишдагига нисбатан осонроқ ҳамда унинг ички қисмини қуришда кетадиган ашё тежалади.

Айлана тузилишидаги тарҳ сосонийлар ва Ислом даври шаҳарсозлигида сақланиб қолган. Дарҳақиқат, айлана тузилишдаги истехкомда атроф-мухитни кўриш, кузатиш диапазони кенг бўлади.

Деворнинг турли жойидан унинг қарийб ярими кўзга ташланади. Илмий адабиётларда Авестодаги Вара тузилишдаги шаҳарни битта марказ атрофида учта доирадан ташкил топган тарҳга эга бўлган дейилади ва у ўз аксини андриановликлар макони Аркамда топган, деб муносабат билдиради.⁶ Шуниигдек, Хоразмдаги Кўйқирилганқалъа, Афғонистондаги Дашли-З ва бошқаларни киритиш мумкин. Авестода Йима (Жамшид) бунёд этган Вараҳар томони икки фарсанг масофага эга, тўғри тўртбурчак тузилишда бўлган, дейилади. С.Толстов ҳаққонли равишида Авестодаги Варатарҳи тартибини Хоразмдаги Қалъаи Қир шаҳарчаси тимсолида гавдаланади, деб таъкидлайди.⁷ В.Топоровнинг таъкидлашича, семиотика маълумотларга кўра квадрат ўзининг геометрик хусусиятларидан ажralиб чиққан тўрт сони, мутлақ тенглик, оддийлик, тўғрилик, ўхшашлик, тартиб, ҳаққонийлик, ростгўйлик, оддийлик, донипшандлик, шараф, ер каби ғоялар билан алоқадорлиги аниқланади.

Квадрат кўпинча маълум дунё образи рамзий функцияда ўзида космос образини «кичик» дунё тушунчасини мужассам этган макон шаклини белгилаган. Квадрат макон кўп ҳолларда доира тузилишидаги маконга қарама-

⁶Пьянков И. Аркаим и индоиранская Вара // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н.э. Челябинск Аркаим, 1999. – С. 280-281.

⁷Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигига одатлар, коидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 45.

қарши қўйилган. Квадратнинг доирага қарама-қарши қўйилиши ҳамма ерда кенг тарқалган аҳамиятга эга тушунча қаторига киради. Бунинг устига у турли босқич тузилишидаги – олам таркибидан (Эски Хитой «Ли Сзи» трактатида осмон-доира, ер - квадрат, деб тасдиқлаған) то кишилик жамиятнинг асосий қонун-қоидаларини белгилайди. (квадрат эркак жинси, доира аёл жинси билан муносабат) (ўнгги ҳинд буддавийлик матнларида квадрат-ер, доира-ер ва қуёш рамзини ифодалаган. Бир-бирининг ичига олинган квадрат ва доира-олам, марказий доиралар-қуёшни ифодалаган. Қуёш худосига бағишлианг ибодатхоналар деворида қуёш ва олов рамзини ифодаловчи (крест) хоч тасвири ишланган. Бизнингча, халқлар дунёқараши, тафаккури, уларнинг диний таълимотларида қадимдан маълум бўлган яхшилик-ёвузлик, оқ-қора каби қарама-қаршилик ва эркак-аёл, ой-қуёш каби жуфтликлар тушунчалари шаҳарсозлик тарҳида ҳам кўлланилган. Бу ерда томонлари teng тўғри тўртбурчак ва доирасимон тузилишдаги шаҳар орқали жуфтликка (ер-осмон, аёл-эркак) ишора қилинган. Тўғриликка хос барча хусусиятларнинг квадрат тузилишдаги шаҳарда бўлиши, шаҳар чегарасининг тўғри чизиқлардан ташкил топиши билан боғланади. Чунки юқорида айтиб ўтилган хусусиятларнинг барчасини баркамолликка йўйсак, баркамолликка фақат тўғри йўлдангина эришиш мумкин. Тўртта тўғричизиқнинг бирлаштирилиши, юқорида айтиб ўтилган барча хусусиятларни қамраб олиши мумкин. Яъни, баркамолликка оид хусусиятларнинг барчасини квадрат тузилишидаги шаҳар рамзида мужассам этиш, демакдир⁸.

Шаҳарсозликда ҳам худди иморатлардаги декверикал ва горизонтал йўналишлар сокрал ифодага эга, ўқ орқали қуриш, яъни, горизонтал текис юзани (квадрат ёки доира) чап-ўнг ва орқа-олд томонларини иккита координата билан белгилаш имконини беради. Бордию квадрат бўлса тўрт томонининг ҳар бири ва бурчаклари олам томонлари йўналишини кўрсатади,⁹ деган тушунчалар

⁸ Нозилов Д. Ўрта Осиё мейморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 45.

⁹ Топров В.Н. Древо миров// Мифы народов, мира.,том, Г - М..1987. год. 398-стр

қадимдан бўлган. ВЛ.Топоровнинг фикрича, Дунё Дараҳтининг вертикал тузилиши космологик қубба (юқори, ўрта ва еости дунёлар) билан боғлиқ бўлса, горизонтал тузилиш диний маросим билан муносабатдош бўлган. Квадрат билан доиранинг муносабатдошлиги Авестода ҳам таъкидланади. Унда айтилишича, осмон ҳам, доира ҳам квадрат тузилишдаги сифатга эга бўлган. Доиранинг, сокрал ифодага алоқадорлиги шундаки, у оламнинг хамма томон йўналишларини бирдай ифодалашга қодир бўлган.

Шунинг учун доира тузилишидаги шаҳар ҳам сокрал тушунчага эга бўлган. Демак, ер сатҳидаги турли шакл ер ости, усти ва фазовий оламларни бирлаштирувчи рамзий аҳамиятга эга ҳисобланган. Оламларни бирлаштирувчи шаклларга иморат, устун, минора, дараҳт киради. Ер сатхи бўйлаб кенгайган юза у хоҳ квадрат, хоҳ тўғри тўртбурчак, хоҳ доира тарҳни ташкил қилган бўлсин, у олам томонлари йўналиши рамзини ифодалаган. Таъкидлаш жоизки, ўрта асрларда шаҳарсозлик катта ўзгаришларга юз тутган бўлишига қарамасдан, шаҳар ахолиси онгida квадрат, доира каби тушунчалар сақланиб қолади. Бу борада И. А. Бондаренко-ўрта асрларда оддий одам шаҳарнинг умумий тузилишини квадрат ёки учбурчак, яъни, тўртбурчакка эга шаҳар, учбурчакка эга шаҳар, деб ўқиган, лекин амалда бундай тарҳий чизмани топмоқ деярли мумкин бўлмаган. Мураккаб ранг-баранг манзарали, архитектуравий муҳитда яшаган ўрта аср одами дастлабки оддий геометрик фазовий формадан келиб чиққан ҳолда уни англай олган, - деб ёзади.

Шаҳарсозликда ҳам худди иморатлардагидек вертикал ва горизонтал йўналишлар сокрал ифодага эга, ўқ орқали қуриш, яъни, горизонтал текис юзани (квадрат ёки доира) чап-ўнг ва орқа-олд томонларини иккита координата билан белгилаш имконини беради. Бордию квадрат бўлса тўрт томонининг ҳар бири ва бурчаклари олам томонлари йўналишини кўрсатади,¹⁰ деган тушунчалар қадимдан бўлган.

¹⁰Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 45-46.

Таъкидлаш лозимки, квадрат, доира тузилишидаги шаҳарлар ўсиши, кенгайиши натижасида ўрта асрларга келиб, илк тузилишини (тарҳини) сақлаб қола олмаган. Бунга қуидагилар сабаб бўлган: биринчидан, ўрта асрларда ёпик квадрат ёки доира тузилишидаги тушунчалар ўз мохиятини йўқотиб борган. Иккинчидан, шаҳариинг ҳамма томондан бир хил даражада кенгайиб бориши, унинг атрофидаги ландшафт ва иморат турларининг шаклланиш даражаси турли бўлганлиги бунинг имкониятини бермаган. Шаҳар ўзининг мудофаа деворлари билан аҳолига хотиржамлик бахш этган. Унда ибодатхона, сарой, меҳмонхона, турар жойлар, бозорларнинг мавжудлиги, ахолининг кундалик эҳтиёжи, маънавий бой яшashi учун барча шароитлар яратган. Шунинг учун олимлар шаҳарга (ўз уйи-ибодатхонага) кириб боришни ўлим гирдобидан қутилиш истиорасини (метафора) билдирган, деб таъкидлашади,¹¹

Доимо, шаҳар маркази ҳам алохида аҳамиятга молик бўлган. Ўрта Осиё қадимиш шаҳарларида қалъа-арк шаҳар маркази ҳисобланган.

Асосий иморатларнинг марказий халқа ичида жойлаштирилиши марказнинг аҳамиятини белгилаган. Инсон ўз шахсий маконида ўзи белгилаган марказ учун ватан ва хавф-хатардан холи жой ҳисобланган.

Шунинг учун ҳар қандай тўлдирилган, белгиланган ёки чегара билан ажратилган фазовий майдон ўзининг марказига эга бўлган. Жумладан, қадимиш шарқ тураржойи учун ҳовли, ибодатхона учун меҳроб (алтар), вилоят учун шаҳар, шаҳар учун ибодатхона ва сарой мажмуаси марказ ҳисобланган. Марказ турли босқичдаги микрокосмосларнинг марказлари космоголик дунёқарашларда катта аҳамият касб этган ва мифологик тафаккурда фазовий муҳитни ташкил этишда, асосий восита вазифасини бажарган «дунё дарахти» ёки «дун ётоғи»га монанд макрокосмос марказини ташкил қилган¹².

¹¹Нозилов Д. Ўрта Осиё мейморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 45-46.

¹²Нозилов Д. Ўрта Осиё мейморчилигига одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Т “Санъат” 2011. – Б. 45-46.

Шунингдек, Турон ва Эрон худудларидаги шаҳарлар тархи, шаҳар марказида эллипс тузилишидаги катта ҳовуз жойлаштирилиши ва кўчалар кўриниши масалалари эса И.Бондаренко тадқиқотларида ўз аксини топган.¹³

Хулоса қилиб айтганда, меъморий обидаларимизнинг рамзлари алоҳида бир соҳа ва у тадқиқотчи мутахассислар ҳамда олимлардан жуда кўп изланиш талаб қиласди.

¹³Бондаренко И.А. Реальное и идеальное в структуре средневекового города// Вопросы истории архитектуры. Сборник научных трудов.-М., 1990. – С. 5-6.